

เกลือ และประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนในอีสาน

อมฤต ทมวาททอง

อาจารย์ ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทคัดย่อ

“ภาคอีสาน” หรือ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ในประเทศไทย ในยุคโบราณเคยเป็นพื้นที่มีน้ำทะเลเข้าท่วมพื้นที่ ต่อมาน้ำทะเลเหือดแห้งจึงเกิดเกลือที่ชั้นดิน เมื่อแผ่นดินยกตัวขึ้นเกิดเป็นสันเกิดเป็นแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช จึงทำให้พื้นที่แอ่งทั้งสองเต็มไปด้วยเกลือสินเธาว์ ทั้งนี้ จากหลักฐานทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์แสดงการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของผู้คนที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่แหล่งผลิตเกลือมาตั้งแต่ประวัติศาสตร์ยุคโบราณจนกระทั่งปัจจุบัน จึงนำไปสู่คำถามในการศึกษาว่า ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในอีสานมีความสัมพันธ์เชิงพื้นที่กับแหล่งผลิตเกลืออย่างไร และจะมีโอกาสในการต่อยอดองค์ความรู้ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างไร

จากการทบทวนเอกสารด้านประวัติศาสตร์อีสาน และการศึกษาภาคสนาม มีผลการศึกษาว่า จากเหตุผลทางธรณีวิทยา เกลือเป็นปัจจัยสำคัญในการทำให้เกิดสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมอันเป็นผลมาจากการดำรงชีวิตในมิติต่าง ส่งผลให้คนมาตั้งถิ่นฐาน เกิดเป็นบ้านเป็นเมือง ในหลายพื้นที่พบหลักฐานภาชนะดินเผาและเครื่องมือเครื่องใช้โลหะ ซึ่งชี้ว่าเป็นชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ อาทิเช่น แหล่งเกลือบ่อพันขัน ลุ่มน้ำเสียว จังหวัดร้อยเอ็ด, แหล่งเกลือรอบหนองหาน จังหวัดสกลนคร แล้วเกิดการซ้อนทับกันของวัฒนธรรมในยุคถัดมา ในยุคลาวล้านช้าง ได้พบตำนานและนิทานพื้นบ้านที่เรื่องราวยึดโยงผู้คนกับพื้นที่เข้าไว้ด้วยกันที่มีนัยสำคัญ เกี่ยวข้องกับพื้นที่ผลิตเกลือ

การผลิตเกลือมักพบร่องรอยอยู่ที่บริเวณริมหนองน้ำ พุงนา แม่น้ำ หรือ ลำห้วย โดยมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นที่เคารพของชุมชนอยู่บริเวณผลิตเกลือ พื้นที่ดังกล่าวจะไม่ห่างจากที่พักอาศัยนัก พบการผลิตเกลือพื้นบ้าน แบ่งเป็นสองวิธี ได้แก่ 1) การขุดดิน แล้วนำมาแยกน้ำเค็มออกมา จากนั้นจึงนำมาต้ม 2) การตักน้ำเค็มจากบ่อใต้ดินขึ้นมาต้ม เพราะฉะนั้นการผลิตเกลือนั้นต้องอาศัยช่วงเวลาที่เหมาะสมกับฤดูกาลทางธรรมชาติ

สรุปโดยรวมว่า ทรัพยากรเกลือเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีพ การถนอมอาหาร การทำยารักษาโรค ปัจจัยพื้นฐานเหล่านี้นำไปสู่การตั้งถิ่นฐานร่วมกันเป็นชุมชน และมีการขยายตัวขึ้นเป็นบ้านเป็นเมือง จนมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สืบต่อมา ปัจจุบันนี้ชุมชนที่ผลิตเกลือแบบพื้นบ้านยังคงหลงเหลืออยู่ไม่มากนักที่ยังคงผลิตเกลืออยู่ ได้แก่ บ่อกระถิน จังหวัดขอนแก่น บ่อหัวแสด จังหวัดบึงกาฬ เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่ บ่อหัวแสด จังหวัดบึงกาฬ มีการผลิตแบบพื้นบ้านต่อเนื่องจากอดีต โดยทางชุมชนอยากสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับเกลือ จึงมีโอกาพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้และท่องเที่ยว ควบคู่ไปกับเศรษฐกิจที่สร้างความตระหนักรู้ด้านการอนุรักษ์หวงแหนทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมท้องถิ่นต่อไป

คำสำคัญ: การตั้งถิ่นฐาน / เกลือ / อีสาน / ตะวันออกเฉียงเหนือ

Salt and History of Isan Settlement

Amrit Muadthong

Lecturer, Faculty of Architecture, Urban Design and Creative Arts,
Mahasarakham University

Abstract

The Northeast of Thailand or Isan used to be flooded by sea, then evolved and turned into layers of salt. Such areas have become the basin of Sakon Nakhon and Korat, where salt is generally found, along with types of mineral and forests. In addition, according to historical and archaeological evidences, there used to be the settlement which was salt-based. As a result, this study was aimed to prepare the review of the importance and relationship of salt and communities, especially for historical aspects and field works. Plans and perspective illustrators were also prepared.

It was found that salt brought about people and settlement, leading to pottery and trading of people in pre-historic time, such as Bor Pan Khan of Nam Siao in Roi-Et Province, Nong Harn in Sakon Nakhon Province, and Bor Kra Tin of Khon Kaen Province. Then people moved and brought new culture to the areas. During Lan Xang period, there were tales and folklores related to salt, such as the legend of Bor Hua Had in Bung Kaan Province, Pha Dang Nang Ai, Bodhisattva, and Jaa An and Nang San Ti in the area of Toong Kula field in the area of Nam Siao Basin.

The production of salt is generally found in the area along the ponds, rivers, and streams, with the holy thing in such areas for people to pay respect. There were two ways for salt production: 1) to scratch the soil then extract the soil and boil it; and 2) to boil underground water. Both ways depend on the weather, i.e. it is proper to produce soil during dry season. It can be said that salt is an essential supply for living as it finally leads to settlement which can be the trace of history.

At present, there are not many communities whose members produce salt. The examples are Bor Kra tin in Khon Kaen Province and Bor Hua Had in Bung Kaan Province, which becomes the center for learning and community-based tourism. This brings them not only money, but also sense of belonging to the community which should be preserved.

Key words: settlement / salt / E-San / Northeast of Thailand

1. บทนำ

มูลเหตุของงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอคารวะ Mark Kurlansky ซึ่งเป็นผู้เขียนเรื่อง “ประวัติศาสตร์โลกผ่านเกลือ (Salt: A World History)” (Mark Kurlansky, เขียน. เรืองชัย รักศรีอักษร, แปล, 2551) ที่นำเสนอกระบวนการเรียนรู้ประวัติศาสตร์โลกโดยมองผ่าน “เกลือ” ให้ทำหน้าที่เป็นตัวขับเคลื่อนและเชื่อมโยงเหตุการณ์ต่างๆ ที่สัมพันธ์กันกับเกลือเข้าด้วยกัน อันเป็นปฐมเหตุ และแรงบันดาลใจสำคัญที่นำมาสู่งานวิจัยชิ้นนี้ ซึ่งมีพื้นที่ศึกษาอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยได้หยิบยกในประเด็นของ “เกลือ” ซึ่งเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากกระบวนการทางธรณีวิทยาตามธรรมชาติสั่งสมมาเป็นหลายล้านปี จนกระทั่งมนุษย์ในหลายอารยธรรมโบราณทั่วโลกได้เห็นถึงคุณประโยชน์ อาทิ เช่น การถนอมอาหาร ส่วนผสมการทำยาโรค ส่วนผสมการทำเคมีภัณฑ์ต่างๆ มีความสำคัญจนเกิดพัฒนาการเป็นรัฐการค้า เป็นชุมชนอุตสาหกรรม เป็นบ้านเป็นเมืองที่ไปเชื่อมโยงกับฝ่ายการเมือง การปกครอง ในช่วงเวลาต่างๆ สืบเนื่องจนถึงปัจจุบัน ตั้งแต่โบราณมานั้น “เกลือ” ได้ถูกขนานนามว่าเป็นสสารของพระเจ้าเพราะเป็นสินทรัพย์ของแผ่นดินที่สำคัญและมีอิทธิพลในการดำรงชีวิตของมนุษย์ในแง่มุมต่างๆ ทั้งนี้ เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ หรือพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมที่สำคัญๆ ทั้งในโลกฝ่ายตะวันตก คือ ยุโรป และในโลกฝ่ายตะวันออก คือ จีน และอินเดีย ล้วนแต่มีส่วนที่เชื่อมโยงกับเกลืออย่างชัดเจนมาตลอดหน้าประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมของโลก

สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนั้น ถือได้ว่าเป็นแหล่งเกลือสินเธาว์แหล่งใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และด้วยมูลเหตุความสำคัญของเกลือที่มีผลต่อการดำรงชีพที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเต็มไปด้วยแหล่งโบราณคดีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ทราบจนกระทั่งสมัยปัจจุบัน ซึ่งเกลือก็ยังดำรงบทบาทต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนดั้งเดิม ดังที่แสดงให้เห็นในการศึกษาของศรีศักร วัลลิโภดม (2550), และสุจิตต์ วงษ์เทศ (2546, 2549) ซึ่งต่างชี้ให้เห็นว่า พัฒนาการการตั้งบ้านเมืองในพื้นที่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นเกิดเป็นชุมชนที่อยู่เคียงคู่กับแหล่งผลิตเกลือ และมีความเจริญก้าวหน้าในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็กมาก่อน 5,000 ปี ซึ่งที่ตั้งของชุมชนดังกล่าวก็ยังเป็นที่ตั้งเดียวกันยังสืบเนื่องมาในปัจจุบันด้วย ทั้งนี้ การกระจายตัวของแหล่งการตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ต่างๆ มีความสัมพันธ์กับชุมชนและบ้านเมือง ซึ่งในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ว่าด้วยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสานของเดิม วิพากษ์พจนกิจ (2542) ทำให้มองเห็นถึงการเคลื่อนย้ายถิ่นฐาน และการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และทำให้มองเห็นประเด็นสหวิทยาที่เกี่ยวข้องกันได้แก่ ธรณีวิทยา นิเวศวัฒนธรรม เศรษฐกิจ สังคม การเมือง สถาปัตยกรรม ผังเมือง

จากที่กล่าวมาข้างต้นจึงมีประเด็นในศึกษาว่า เกลือมีส่วนเกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และสังคมที่ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐานชุมชนอย่างไร จึงมีความต้องการเรียบเรียงข้อมูลและลงพื้นที่ เพื่อมาอธิบายประวัติศาสตร์อีสานผ่าน แหล่งผลิตเกลือ โบราณ เพื่อมองหาโอกาสในการต่อยอดองค์ความรู้ดังกล่าวต่อไป

2. วัตถุประสงค์การศึกษา

1. ประวัติศาสตร์ของการตั้งถิ่นฐานในอีสาน มีความสัมพันธ์เชิงพื้นที่กับแหล่งผลิตเกลืออย่างไร
2. มีโอกาสในการต่อยอดองค์ความรู้ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างไร

3. ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตด้านเนื้อหา

ใช้กรอบเนื้อหาด้านนิเวศวัฒนธรรมที่มุ่งเน้นไปในเรื่องของคนในการปรับแต่งสภาพแวดล้อมเพื่อการดำรงอยู่โดยใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการปรับตัว คู่ขนานไปกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ดำเนินและนิทานในพื้นที่ที่เกี่ยวข้อง

ขอบเขตด้านพื้นที่

กำหนดขอบเขตจากพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ ชุมชนโบราณกรณีศึกษาเกี่ยวเนื่อง จากบทความ “เกลืออีสาน” ศรีศักร วัลลิโภดม (2550) ในหนังสือทุ่งกุลารุ อาณาจักรเกลือ 2,500 ปี

1. บ่อพันขัน อำเภอสวรรภูมิ จังหวัด ร้อยเอ็ด
2. บ่อกระถิ่น ทุ่งเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
3. บ่อหัวแฮด ตำบลท่าสะอาด จังหวัดบึงกาฬ
4. บ่อโก้ไจ้ ตำบลศรีฐาน อำเภอป่าดัว จังหวัดยโสธร
5. บ่อเกลือ บ้านมะรุ่ย ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

4. สรุปประเด็นเนื้อหา

หากย้อนเวลากลับไปร้อยล้านปีที่แล้วบนพื้นที่ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ของประเทศไทย หรือที่เรียกกันอย่างแพร่หลายว่า “ภาคอีสาน” นั้นเคยเป็นทะเลมาก่อน ต่อมาแผ่นเปลือกโลกยกตัวกลายเป็นแนวเทือกเขาและแอ่งแผ่นดินจนต่อมาน้ำกลายเป็นน้ำจืดและชั้นดินที่มากไปด้วยชั้นเกลือที่สั่งสมมาเป็นหลายล้านปี ผลจากการยกตัวทำให้เกิดแอ่งพื้นที่สองแอ่งได้แก่ “แอ่งสกลนคร” และ “แอ่งโคราช” โดยทางด้านตะวันตกจะขนานด้วยเทือกเขาเพชรบูรณ์ ทอดตัวลงใต้ต่อเนื่องกับเทือกเขาตงพญาเย็น สันกำแพง และพนมดงรัก (ดงรัก) ส่วนทางตอนบนและทิศตะวันออกถูกขนานด้วยแม่น้ำโขงที่ไหลมาจากทางตอนบน

“พื้นที่แอ่งสกลนคร” คือ พื้นที่ทางด้านตอนบนจากแนวเทือกเขาภูพานจรดแม่น้ำโขง โดยสองแอ่งถูกกั้นด้วยแนวเทือกเขาภูพาน มีแม่น้ำสำคัญคือแม่น้ำสงครามและลำน้ำสาขาอีกมากมาย ประกอบด้วยภูมิประเทศที่หลากหลาย ได้แก่ จากภูพาน ดง โคก ทุ่ง ทม ทาม บึง หาด และแม่น้ำ ซึ่งคำเรียกภูมิประเทศที่หลากหลายดังที่กล่าวมานี้ก็เป็นภาพสะท้อนของภูมิประเทศที่แตกต่างหลากหลาย และการรับรู้ของผู้คนในท้องถิ่นในการจำแนกระบบนิเวศที่แตกต่างหลากหลายเหล่านั้น โดยจะมีชนิดของป่าที่สัมพันธ์กับภูมิประเทศที่แตกต่างของพื้นที่ต่างๆ ตลอดจนมีชุมชนกระจายตัวตามสันเนินดินธรรมชาติ และบริเวณปากน้ำต่างๆ ด้วย

“พื้นที่แอ่งโคราช” คือ พื้นที่ทางด้านล่างจากเทือกเขาภูพาน ทางด้านทิศตะวันตกขนานด้วยเทือกเขาเพชรบูรณ์ ที่เป็นต้นน้ำของแม่น้ำชี ลำน้ำพรม ลำน้ำเชิญ และต่อเนื่องด้วยทิวเขาสันกำแพง

คงพญาเย็นและต่อเนื่องไปทางทิศใต้จะเป็นเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำมูลและลำน้ำสาขาต่างๆมากมาย โดยแอ่งโคราชจะเป็นพื้นที่ใหญ่ครอบคลุมพื้นที่หลายจังหวัดหากจะเทียบกับแอ่งสกลนคร โดยพื้นที่ทั้งสองแอ่งนี้ จะมากไปด้วยชั้นเกลือและแร่โพแทส อันเนื่องมาจากเหตุผลทางธรณีวิทยา จึงทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของดิน ป่า และน้ำ ในทั้งสองแอ่งที่ส่งผลสู่พัฒนาการการตั้งบ้านเรือน ชุมชนเพื่ออยู่อาศัยและเกิดเป็นนครรัฐแลกลเปลี่ยนสินค้ามาแต่ครั้งอดีต

ลักษณะเด่นในพื้นที่อีกส่วนหนึ่งในแอ่งโคราชนั้น คือ บริเวณ “ทุ่งกุลาร” ซึ่งมีลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นแบบทุ่งหญ้าที่กำหนดตามการแบ่งประเภทภูมิประเทศคือ “แบบสะวันนา” ในอดีตสันนิษฐานกันว่า คงมีสภาพไม่ต่างจากหนองหานสกลนคร กล่าวคือเป็นแอ่งน้ำผิวดินขนาดใหญ่แล้วแอ่งน้ำค่อยๆ ตื้นเขินขึ้น จนเป็นทุ่งหญ้ากว้างใหญ่ ซึ่งมีหลักฐานของฟอสซิลหอยน้ำจืดเป็นเครื่องยืนยันข้อสันนิษฐานดังกล่าวอยู่ทั่วไป จึงทำให้เกิดเป็นพื้นที่ทุ่งกว้างที่มีสัณฐานเป็นแอ่งและมีสายน้ำหล่อเลี้ยงพื้นที่อยู่ ทั้งนี้ในพื้นที่ตอนบนมีลำน้ำได้แก่ ได้แก่อำเภอลำน้ำเสียว ลำน้ำเสียวใหญ่ และลำน้ำเตา และพื้นที่ตอนกลาง ได้แก่ ลำน้ำพางชู ส่วนทางตอนล่าง ได้แก่ ลำน้ำมูล ทั้งนี้ลำน้ำทั้งหมดจะไหลไปรวมกันกับลำน้ำชี จึงทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของพื้นที่ คือ ยามฤดูแล้งลำน้ำจะแห้งขอด และมีการต็มเกลืออย่างกว้างขวาง ส่วนยามฤดูฝนน้ำจะท่วมขังเป็นพื้นที่กว้างจะมีการทำประมง ลักษณะที่เป็นทุ่งกุลารี่กว้างใหญ่ครอบคลุมถึง 5 จังหวัด ได้แก่ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ยโสธร และศรีสะเกษ และจะพบหลักฐานทางวัตถุและร่องรอยชุมชนต่างๆสืบเนื่องมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน

5. ประวัติศาสตร์ของการตั้งถิ่นฐานในอีสาน มีความสัมพันธ์เชิงพื้นที่กับแหล่งผลิตเกลืออย่างไร

ผลการศึกษาพบว่า จากเหตุผลทางธรณีวิทยาที่ภาคอีสานเต็มไปด้วยทรัพยากรเกลือส่งผลให้มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ เพราะเกลือมีสำคัญในเรื่องอาหารของมนุษย์ นอกจากการใช้ปรุงอาหารให้เกิดรสแล้ว ยังใช้ในการหมักดองอาหารไว้กินนานๆ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2550: 75) เกลือยังเป็นสิ่งของหรือสินค้าที่สำคัญในการแลกเปลี่ยนกับภายนอกและเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดเส้นทางคมนาคมติดต่อกับภายนอก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2550: 87) เกลือแอ่งโคราช น่าจะเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับทางดินแดนเขมรตำบอญ ทะเลสาบเขมร ที่มีการจับปลา โดยใช้เกลือจากอีสานในการหมักปลาและทำปลาร้า ทั้งเกลือและเหล็ก ต่างเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดพัฒนาการทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมแก่ชุมชนบ้านเมืองในแอ่งโคราชเป็นอย่างมาก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2550: 117) ในหลายพื้นที่พบหลักฐานภาชนะดินเผาและเครื่องมือเครื่องใช้โลหะซึ่งชี้ว่าเป็นชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ อาทิเช่น แหล่งเกลือบ่อพันขัน กลุ่มน้ำเสียว จังหวัดร้อยเอ็ด บ่อเกลือนี้นับว่าเป็นแหล่งเกลือที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนล่าง แหล่งเกลือรอบหนองหาน จังหวัดสกลนคร ที่มีความหลากหลายช่วงเวลาทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็น ภาพเขียนผนังถ้ำภูพาน โบราณวัตถุเครื่องมือเหล็กต่างๆ จนถึงพัฒนาการของผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมในวัฒนธรรมขอมกับปราสาทจนถูกปรับเปลี่ยนเป็นพระราชดิลปะล้านช้างตามลำดับ แหล่งเกลือบ่อภูหิน กลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น มีการค้นพบภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ กำไลสำริด เครื่องมือเหล็ก ในหลายพื้นที่ที่มีการขุดค้นปรับ

เปลี่ยนเข้ากับวัฒนธรรมในยุคถัดมา ข้อสังเกตของวัฒนธรรมลาวล้านช้าง ได้พบตำนานและนิทานพื้นบ้านที่เรื่องราวยึดโยงผู้คนกับพื้นที่เข้าไว้ด้วยกัน ที่มีนัยเกี่ยวข้องกับพื้นที่เกลือ อาทิเช่น “ตำนานบ่อหัวแฮด” ที่จังหวัดบึงกาฬ ซึ่งมีเนื้อความกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ท้าวคำแดงจากเมืองหนองหานหลวงเอาเนื้อแรดไปฝังดินแล้วไม่เนาเปื่อยเพราะว่ามีเกลือในดิน รวมทั้ง “ตำนานผาแดงนางไอ่” ที่โยงเอาตำนานการเกิดหนองหานหลวงเพราะพญานาคมาถล่มเมือง ด้วยเหตุที่ชาวเมืองได้จับกระรอกเผือกมาได้แล้วนำมาแบ่งกันกินทั้งเมืองอันเป็นเหตุให้เกิดอาเพศบ้านเมืองล่มจมธรณีลง ซึ่งต่อมาในภายหลังมีผู้ตีความว่า “กระรอกเผือก” นั้นอาจจะเป็นบุคลาธิษฐานที่หมายถึง “เกลือ” ที่อาจจะสะท้อนไปสู่การตีความในประเด็นของการละเมิดจารีตที่ปฏิบัติกันมาในแง่ของการดำเนินชีวิตที่มีรายละเอียดสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการใช้เกลือ และนิทานเรื่อง “คชนามโทธิสัตว์” ที่มีเนื้อหาวาดด้วยพญาช้างเผือกออกเดินทางแล้วปัสสาวะรดบนแผ่นดิน จนเกิดเป็นเกลือและนิทานแถบทุ่งกุลา รวมทั้งนิทานเรื่อง “จำเอนกับนางแสนสี” ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ที่นางแสนสีไปพายเรือเล่นในทะเล ซึ่งอาจตีความได้ว่าเป็นความทรงจำของคนเกี่ยวกับดินเค็มในพื้นที่แถบทุ่งกุลาเมื่อมีน้ำหลากท่วมเข้ามา น้ำเหล่านั้นก็กลายเป็นน้ำเค็มดังทะเลไปด้วย

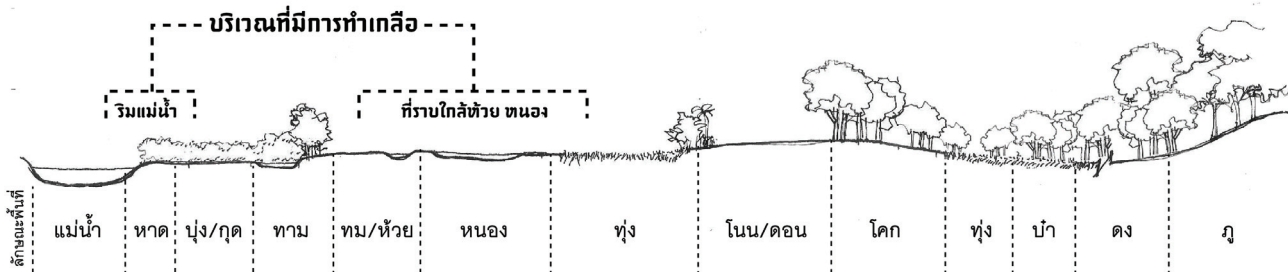
ทั้งนี้ การผลิตเกลือในอีสานดังกล่าวมานั้นได้ปรากฏร่องรอยทางวัฒนธรรมอยู่ที่บริเวณริมหนองน้ำ ทุ่งนา แม่น้ำ หรือลำห้วย รวมทั้งยังในแหล่งดังกล่าวนี้จะปรากฏมีศาลหรือหอสักการะดีสิทธ์อันเป็นที่เคารพของชุมชนอยู่บริเวณที่ผลิตเกลือ ทั้งนี้ พื้นที่ดังกล่าวจะตั้งอยู่ไม่ห่างจากที่พักอาศัยนักสำหรับการผลิตเกลือพื้นบ้าน แบ่งเป็นสองวิธี ได้แก่

1) การขุดดินเอียง เนื่องจากพื้นที่นั้นมีลักษณะดินที่มีเกลือขึ้นมาผสมจากใต้ดินในช่วงหน้าแล้ง ซึ่งเป็นลักษณะที่พบได้ทั่วไปในอีสาน จากนั้นจึงนำมาแยกน้ำเค็มออกมา ด้วยการต้มในภาชนะต่างๆ ซึ่งในอดีตนั้นใช้การต้มในภาชนะดินเผา แต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้ในการต้มในกระทะเหล็กซึ่งง่ายและสะดวกกว่า

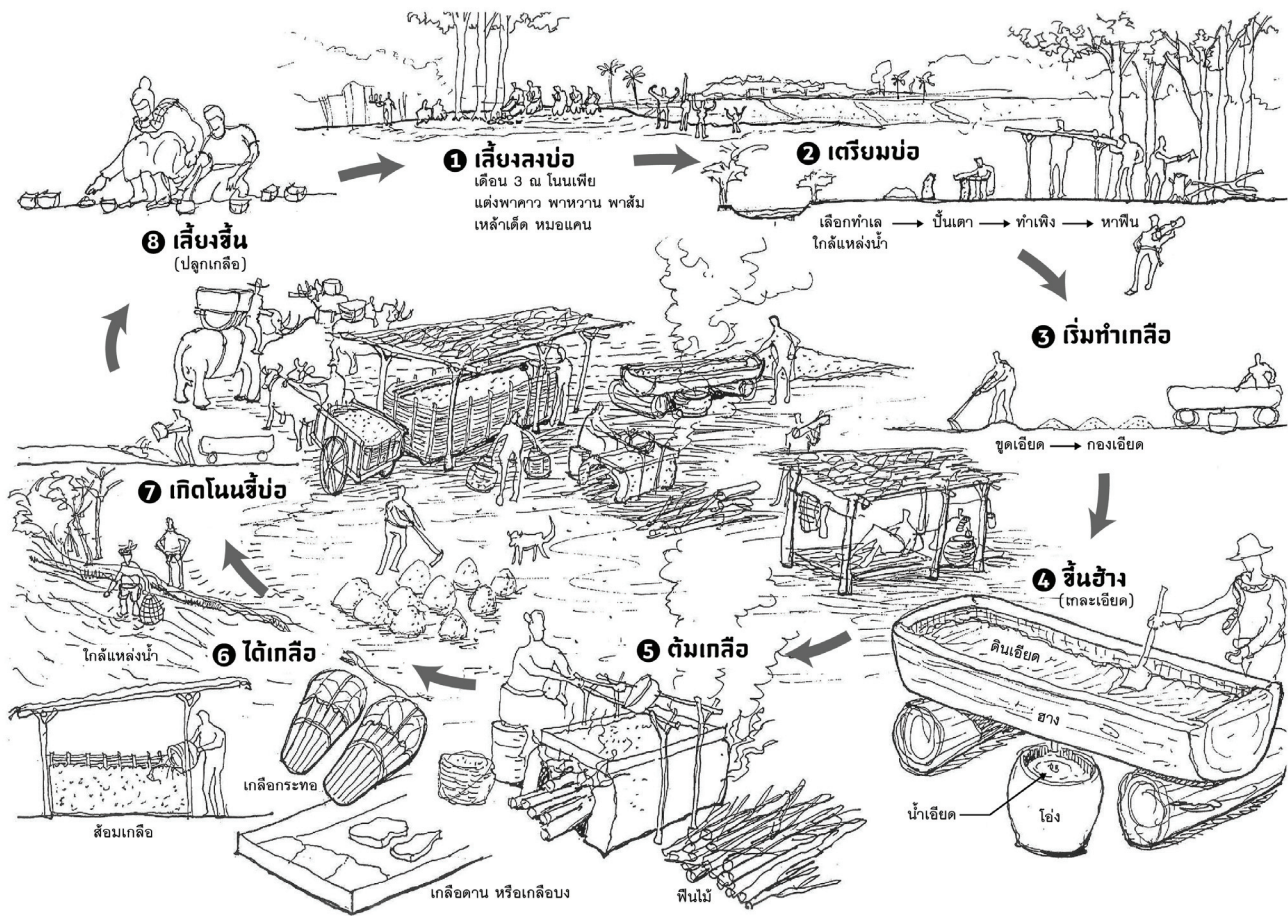
2) การตักน้ำเค็มจากบ่อใต้ดินขึ้นมาต้ม พบที่บ่อหัวแฮด จังหวัดบึงกาฬ บางครั้งมีการนำมาต้มในภาชนะดินเผา จะเรียกว่า “เกลือหุง” หรือ “เกลือบง” ต้มจนน้ำระเหยหมดแล้วจะได้เกลือ จากนั้นจึงทำการทุบภาชนะดินทิ้งสันนิษฐานว่าเป็นที่มาของเศษภาชนะดินเผากระจัดกระจายอยู่ตามบริเวณที่เรียกว่า “โนนขี้บ่อ” ซึ่งหมายถึง กองดินที่เหลือจากการแยกน้ำเค็มออกจากดินเอียง

การต้มเกลือนั้น อาศัยช่วงเวลาที่สัมพันธ์กับฤดูกาลทางธรรมชาติ โดยจะผลิตกันในช่วงเวลาแล้ง ซึ่งเป็นรอยต่อระหว่างฤดูหนาวถึงฤดูร้อนหลังเกี่ยวข้าวเสร็จ และไม่สามารถทำในฤดูฝนหรือน้ำหลากได้ เพราะน้ำฝนและน้ำหลากต่างๆ จะกดทับ ทำให้เกลือละลายเกลือกลับลงไปในดิน

สรุปโดยรวมว่า ชุมชนในพื้นที่แหล่งทรัพยากรเกลือมีภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการใช้เกลือในแง่มุมต่างๆ ของการดำเนินชีวิต จนทำให้เกลือกลายเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีพ การถนอมอาหาร การทำยารักษาโรค ปัจจัยพื้นฐานเหล่านี้นำไปสู่ความเป็นชุมชน เป็นบ้านเป็นเมือง จนมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สืบต่อมา

ภาพที่ 1: ลักษณะพื้นที่ผลิตเกลิอ ในภาคอีสาน

ภาพที่ 2: แสดงขั้นตอนการผลิตเกลิอพื้นบ้านแบบขุดดิน แล้วนำมาต้ม

ตารางสรุปแหล่งผลิตเกลือโบราณที่สัมพันธ์กับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสานในช่วงเวลาต่างๆ

	ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์	ชุมชนวัฒนธรรมเขมรที่คาบเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดี	ชุมชนวัฒนธรรมลาล้านช้าง ที่คาบเกี่ยวกับรัตนโกสินทร์	สภาพพื้นที่/วิธีการต้ม	หลักฐานเกี่ยวเนื่องกับการผลิตเกลือ
1. บ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	 แหล่งโบราณคดีเมืองบัว พบโครงกระดูกและเครื่องมือโลหะ	 แหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน / กลุ่มกู้อโรคยาศาลต่างๆในทุ่งกุลารัศมี ได้แก่ กู่คันธนาม, กู่กาสิงห์, กู่พระโกนา	 พระธาตุพันขัน / นิทานพื้นบ้าน คชนามโพธิสัตว์ / จำเอนกับนางแสนสี	 ริมลำน้ำเสียว / ต้มแบบขุดดิน บ่อพันขัน (น้ำสาครก) บ่อน้ำจิตรธรรมชาติ	 เศษภาชนะดินเผาและโนนขี้บ่อ และศาลปูผ่านสิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณแหล่งเกลือ ฮางเกลือ (อุปกรณ์แยกน้ำเค็มออกจากดินเเย็ด)
2. บ่อกลิน ทุ่งเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น	พบโครงกระดูกและเครื่องมือโลหะ	 ฐานรองรับรูปเคารพหินทราย	 พระพุทธรูปล้านช้าง (พระเจ้าใหญ่) ศาลเจ้าปู่ฟ้าระจิม (ผีสมพุทธ) สิมอีสาน วัฒนธรรมล้านช้าง	 ผลิตเกลือบริเวณหนอง สภาพพื้นที่ ที่เกลือขึ้นในหนอง ยามฤดูแล้ง	 โนนขี้บ่อ เศษภาชนะดินบริเวณโนนขี้บ่อ ศาลเจ้าปู่ฟ้าระจิม สิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณแหล่งเกลือ

	ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์	ชุมชนวัฒนธรรมเขมรที่คาบเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดี	ชุมชนวัฒนธรรมลาล้านช้าง ที่คาบเกี่ยวกับวัฒนธรรมโกสินทร์	สภาพพื้นที่/วิธีการต้ม	หลักฐานเกี่ยวเนื่องกับการผลิตเกลือ
3. บ่อหัวแสด ตำบลท่าสะอาด จังหวัดบึงกาฬ	พื้นที่เกี่ยวเนื่องในแอ่งสกลนคร อาทิเช่นบ้านเชียง /ชุมชนรอบหนองหานสกลนคร	พื้นที่เกี่ยวเนื่องกับเมืองรูปสี่เหลี่ยมที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบบริเวณหนองหานหลวง จังหวัดสกลนคร	 ศาลเจ้าพ่อคำแดง / ตำนานการเกิดบ่อหัวแสด	 แหล่งต้มเกลือ ริมแม่น้ำสงคราม ภาพสันนิษฐาน การต้มริมแม่น้ำสงคราม ลายเส้น: นาย อเนกพงศ์ อธิจันทร์ พ.ศ.2557	 เศษภาชนะดินบริเวณริมแม่น้ำสงคราม / ศาลเจ้าพ่อคำแดง สิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณแหล่งเกลือ
4. บ่อโก้ใจ ตำบลศรีฐาน อำเภอป่าต้ว จังหวัดยโสธร		 แหล่งโบราณคดีตึ้งเมืองเตย วัฒนธรรมเจนละ	คำบอกเล่าถึงความทรงจำเรื่องพระวอ-พระตา พระธาตุ ศิลปะล้านล้านช้าง ในพื้นที่ใกล้เคียง	 บริเวณต้มเกลือริมหนองน้ำ จากคำบอกเล่า	คำบอกเล่าของชาวบ้านถึงความทรงจำ เรื่องการผลิตเกลือ
5. บ่อเกลือ บ้านมะรุ่ย ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา	 โครงกระดูกคนก่อนประวัติศาสตร์ บ้านโนนวัด	กลุ่มปราสาทหินลุ่มแม่น้ำมูล เช่น พิมาย ,พนมวัน / ใบเสมาอยู่ในชุมชนใกล้เคียง เช่น ชุมชนเสมาอำเภอโนนสูง		 แหล่งผลิตเกลือบริเวณนา	 พบเศษภาชนะดินเผาตามริมขอบชุมชนบ้านโนนวัด

ภาพที่ 3: แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งเกลือโบราณและการเชื่อมต่อพื้นที่ทางประวัติศาสตร์

1. บ่อพันขัน (ทุ่งกุลารั) กลุ่มน้ำเสียจังหวัดร้อยเอ็ด
2. แหล่งเกลือบ่อหิน ทุ่งเมืองเพี้ย (กลุ่มน้ำชี) จังหวัดขอนแก่น
3. บ่อหัวแฮด (กลุ่มน้ำสงคราม) ตำบลท่าสะอาด อำเภอบึงกาฬ
4. บ่อไก่ไข่ ตำบลศรีฐาน อำเภอป่าดัว จังหวัดยโสธร
5. แหล่งเกลือ บ้านมะรุ่ย ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
6. บ้านดอนเกลือ (คูน้ำล้อมรอบ) ตำบลตุ้มค้อ อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
7. บ่อเกลืออำเภอนาแก อำเภอเรณูนคร อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม (กลุ่มน้ำก้า-น้ำโขง) จังหวัดนครพนม
8. แหล่งเกลือรอบหนองหานหลวง จังหวัดสกลนคร
9. แหล่งเกลืออำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี
10. แหล่งเกลือรอบหนองหานน้อย จังหวัดอุดรธานี
11. แหล่งเกลืออำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม

6. โอกาสในการต่อยอดองค์ความรู้ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อชุมชน

จากภาพความสัมพันธ์ของแหล่งเกลือกับพื้นที่ทางวัฒนธรรมและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน มีลักษณะกระจายอยู่ในลุ่มน้ำสำคัญของอีสานจะเห็นว่าการซ้อนทับเชื่อมโยงกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์หลายช่วงเวลา ด้วยเหตุผลทางคุณค่าของเกลือกับวิถีชีวิตปากท้องของคน หรือจะเรียกได้ว่า เรื่องนี้เวศวัฒนธรรมโดยแสดงออกผ่านรูปแบบความเชื่อ ศิลปะ และสถาปัตยกรรมของชุมชน ต่อมา ชุมชนต่างๆ มิได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่มีการติดต่อหากันตลอดเวลาทั้งในเรื่องการค้า การเมือง การปกครอง โยงใยหากันตามภูมิศาสตร์ที่จะเอื้ออำนวย

ปัจจุบันนี้ชุมชนที่ผลิตเกลือแบบพื้นบ้านยังคงหลงเหลืออยู่ไม่มากนักที่ยังคงทำอยู่ได้แก่ บ่อกระถิน จังหวัดขอนแก่น บ่อหัวแฮด จังหวัดบึงกาฬ เป็นต้น บำเพ็ญ ไชยรักษ์ ได้ศึกษาเรื่องวัฒนธรรมเกลืออีสาน ได้กล่าวว่า การผลิตเกลือพื้นบ้านตามฤดูกาลของชาวบ้านโดยการขุดดินหรือตักน้ำเป็นอุตสาหกรรมที่ยั่งยืน ไม่ก่อให้เกิดปัญหาดินทรุดหรือการแพร่กระจายของความเค็ม เหมือนกับการใช้เทคโนโลยีขั้นสูงของอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นว่า หากมีการฟื้นฟูผลิตเกลือแบบภูมิปัญญาท้องถิ่นโดยส่งเสริมให้ชาวบ้านที่ประกอบกิจกรรมรายย่อยขนาดเล็ก โดยมีการควบคุมผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบ และใช้ต้นทุนทางวัฒนธรรมและเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบเป็นเครือข่ายของแหล่งเกลือและแหล่งวัฒนธรรมต่างๆ สร้างเป็นแหล่งเรียนรู้ เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจให้กับผลิตภัณฑ์เกลือ และสร้างความเข้มแข็งในการตระหนักรู้คุณค่าทรัพยากรและวัฒนธรรมท้องถิ่นต่อไป

สัมภาษณ์

นายธงสิน ธนกันญา, อายุ 58 ปี, บ้านท่าเยียม ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
เมื่อวันที่ 19 เมษายน พ.ศ. 2556.

นายจรรูวัฒน์ แสงทะมาตร, อายุ 45 ปี, บ้านท่าเยียม ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
เมื่อวันที่ 19 เมษายน พ.ศ. 2556.

นางน้อย นามโคตร, อายุ 67 ปี, บ้านเลขที่ 91 หมู่ 5 บ้านบ่อกรู้น ตำบลโนนแดง อำเภอบ้านไผ่
จังหวัดขอนแก่น, เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม คม พ.ศ. 2556.

นางหอม แก้วสะอาด, บ้านหนองจาน ตำบลลูกอิ่ง อำเภอ หนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด, เมื่อวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2556.

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณคณะทำงานร่วมและกำลังใจเสมอมา นายธงสิน ธนกันญา, นายจรรูวัฒน์ แสงทะมาตร, นางสาวบำเพ็ญ ไชยรักษ์, นายเอนกพงศ์ อิทธิจันทร์ และชาวชุมชนต่างๆ ที่เมตตาให้ข้อมูลและคำแนะนำ

ขอขอบพระคุณ ผศ.สมชาย นิลอาทิ ผู้จุดประกายและชักนำให้พบกับเครือข่ายโครงการวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากโครงการวิจัย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ประจำปีงบประมาณ 2556.

บรรณานุกรม

- Mark Kurlansky, เขียน. เรื่องชัย รักศรีอักษร, แปล, (2551). **ประวัติศาสตร์โลกผ่านเกลือ (Salt: A World History)**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เต็ม วิพากษ์พจนกิจ. (2542). **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ไพฑูริย์ บุญไชย และคณะ. (2546). “รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี” ใน **เอกสารประกอบสัมมนาวิชาการ ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี**. มหาสารคาม: โครงการวิจัยลุ่มน้ำชี.
- ชนัญ วงษ์วิภาค. (2532). **นิเวศวิทยาวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธงสิน ธนกันญา. (2549). **ประวัติศาสตร์อีสานฉบับล่าวลุ่ม**. มปป.
- นครินทร์ คโยธิ. **สื่อนิทรรศการ**. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยภาษาและศิลปะ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2556
- นาริรัตน์ ปรีสุทธิวุฒิพร. (2546). **คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี กรณีศึกษา จังหวัดร้อยเอ็ด และ มหาสารคาม**. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี. มหาสารคาม: โครงการวิจัยลุ่มน้ำชี.
- บำเพ็ญ ไชยรักษ์. (2555). “บ่อหัวแฮด เกลือกกับชุมชนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” ใน **วารสารสังคมลุ่มแม่น้ำโขง**. ปีที่ 8 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม-สิงหาคม 2555.
- วิไลลักษณ์ ทรงศิริ. (2538). **แหล่งผลิตเกลือสมัยโบราณและกลุ่มเตาเครื่องปั้นดินเผาลุ่มน้ำสงคราม**. สกลนคร: ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสกลนคร.
- วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง. (2552). “หัวเราะและน้ำตาในทุ่งกุลาร้องไห้” ใน **วารสารสารคดี**. ปีที่ 25 ฉบับที่ 290 เมษายน 2552
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). “เกลืออีสาน” ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ทุ่งกุลาร้องไห้ 2550 ปี**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- สมชาย นิลอาทิ. (2550). **สื่อการสอนวิชาศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน**. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลปมหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2549). **พลังลาวชาวอีสาน มาจากไหน**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2551). **แผนที่ประวัติศาสตร์แผนที่วัฒนธรรมของสยามประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2546). **ทุ่งกุลาร้องไห้ 2550 ปี**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- สุวิทย์ ธีศาควัด และดาร์เร็น เมตตาริกานนท์. (2541) **ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน**. พิมพ์ครั้งที่ 2 ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- อมฤต หมดทอง. (2552). “แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาที่ดินเขตเมืองเก่าจังหวัด” ใน **วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์**. การประชุมทางวิชาการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ครั้งที่ 5 ฉบับพิเศษ ปี 2552 พิมพ์เผยแพร่วันที่ 10 กันยายน 2552.